

Ilmub 30 wihus

Hariduse sõnaraamat

Piltidega, linnaplaanide ja mitmewärwliste kaartidega kaunistatud

Motto: Teadmine on wõim.

es meie ajal eluwõitluses püsti ta-
haja jääda, sellelt nõutakse mitme-
kesiseid suuri ja laialdasi teadmisi.

Rohkeid ja väga tarwilisi
teadmisi saab igaüks teadusehi-
muline Eesti keeles ilmuwast

Hariduse - sõna- □ raamatust, □

kus igaühese tarwilised järgmised, teisel lehekül-
jel seiswad teadused tähelepanemist on leidnud:

Ajalugu	Kiwiteadus.	Põllutööteadus
Arstiteadus	Kiwistuse teadus	Rahwa „
Arwuteadus	Lahutusteadus	Rohu „
Hariduse-ajalugu	Looma-arsti tead.	Sõja teadus
Hingeteadus	Maateadus	Taime „
Ilmateadus	Maadeteadus	Terwise õpetus
Iluteadus	Majanduse teadus	Täheteadus
Inimese looduset.	Metsaasjanduse t.	Usu „
Kaswatusteadus	Muinasteadus	Wiisika
Kauband. „	Muinasuskude t.	Õiguse-ja
Keeleteadus	Mõttetarkus	Ühiskonnateadus
Kirjand. ajalugu	„ teadus	

Päälle eelnimetatud teaduste sisaldab **Hariduse sõnaraamat** veel kirjatükka ja seletusi kunsti, kunstikäsitöö, grafiliste kunstide, muusika, tehnologia, mereasjanduse, jõukarastuse teadustes tarvitatud kunstsõnade (termini technici), wõerakeelsete ütelistele jne üle.

Hariduse sõnaraamatu kokkuseadmise juures on järgmist juhtmõtet tähele pandud: Kirjatükid olgu lühidalt, tuumakalt ja erapooletult kirjutatud. Sääli juures on katsutud iga kirjatükki (artikelit) lugejale nii arusaadavaks teha, kui see sarnases raamatus iganes võimalik on. Sisu selgituseks on igalepoole, kuhu tarwis, pilt ehk maakaart paigutatud. Maakaardid on jaolt ka mitmewärwilised. Piltide arw tõuseb kaugelt üle 500.

Hariduse sõnaraamat ilmub kahes köites. Köide on vähemalt **15 wihku** (ehk 30 trükipoognat) suur.

Hariduse sõnaraamat ilmub **J. Muide** toimetusel ja hulga õpetatud meeste kaastegewusel, kes ühe ehk teise teaduse põllul asjatundjad ja eriteadlased on. Need on:

Arstiteaduses Dr. Joh. Ottas ja Dr. A. Koger, õiguse teaduses O. Rütli, usuteaduses A. Klasep, kaubanduse teaduses cand. H. Margens, kooli põllult Gymnasiumi kooliõpetaja Aawik, sõjakunstis leitnant Willmann, ajaloo J. Ilwes, kirjandusest A. Kitzberg, loodusteaduses M. Pill, rohutead. A. Kuusk, tehnika põllult A. Lukksepp, põlluteadusest agr. J. Hünerson, muusika kunstis M. Saar, looma-artistiteaduses looma-artist Joh. Kool.

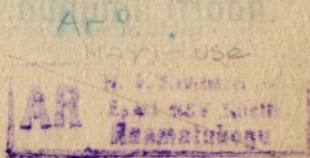
57817

Teadmine on võim, ja kui meie teadmiist, s. o. võimnu omandada tahame, siis peame kõige päält

ise ennast harima!

Teistel rahvastel on omakeelsed koolid ja määratu suur kirjandus, mille kaudu igauks ennast harida võib. Kellel võimata on kõrgemates eri- ja ülikoolides käia, see leiab kirjandusest kõike seda, mis maailmas ial tähtsat on, olgu see keelepõllul ehk ajaloo, maadeteaduses, täheteaduses ehk tehnikapõllul jne. Zuba mitne saja aasta eest tagasi ilmujivad Inglise- ja Prantsusemaal, pea pääle selle ka Saksa- jaamaal kogu-raamatud, kuhu kõik maailma teadused kofku kogutud ja üles kirjutatud oliwad. Neid nimetati üleüldistes teaduste ehk hariduse sõnaraamatuteks. Rahvas võttis sarnaseid raamatuid kõigil pool suure rõõmuga vastu, sest siin oli tõjine walguse-hallikas leida, kust heledad kiired iga teaduse-haru pääle jooksiwad ja seda kõigile selgeks tegiwad, mis seni ainult ükfitutel õpetlastel ja haritlastel teada oli. Prantsuse- Saksa- ja Inglisemaal müüdi sadatuhandate wiiji üleüldisi teaduse-raamatuid ja neid trükiti sadatuhandaid kordasid. Meie Eesti rahwal ei ole aga seni weel õnne olnud üleüldist teaduse- ja hariduse-raamatut lihen- datud kujulgi saada.

Mõni aasta tagasi hakkas ka Eesti keeles haridusesõnaraamat hra J. Müide toimetusel ja paljude kirjanikkude kaaste- gewusel ja Schmidti wäljaandel ilmuma. Wähe ajal tuli wäljaandmisele takistusi ja kasulik töö jäi lühikeseks ajaks seisma. Müid hakkab Grenzsteini trükikoda seda suurt tööd endise toimetaja juhil uuesti wälja andma ja loodab, et Eesti rahwas seda üleüldis-kasulikku ettewõtet rohke tellimisega toetab. Meie rahwa teaduslik kirjandus on weel koguni wäike ja puudulik, seda tarwilikum on siis sarnane kogu- teaduse raamat, kust igauks teaduse walgust saab, mis ilmaringi laiendab ja waimu harib.

Suure kirjaniku Goethe wiimane sõna oli:

Rohkem walgust!

See käis juure Saffa rahwa kohta, kelle kirjandus ja teadus sel ajal juba ditjel oli. Kui nüüd neile rohkem walgust tarwis läks, mis siis meie wäikese Gesti rahwale, kus õieti kirjandusega alles algust tehtakse! Sellepärast loodame, et „Hariduse sõnaraamat“ meie wäikejale rahwale lõpmata palju tulu toob ja ta filmaringi laiendab. Leidku siis see illeüldiskasulik töö iga haridust-püüdwä eestlase juurde aset.

Ettetellijad, kes raha ära maksawad, saawad raamatu postita 4 rbl. 50 kop.,

□ posti kaudu 5 rubla eest □

Jga üksik wihk maksab 25 kop.

Tellimise adress: G. Grenzsteini trükikoda Tartus Peterburi uul. nr. 17.

Et „Hariduse sõnaraamatut“ igaühele kergemini kättesaadawaks teha, on ta wihkudesse ja koguraamat ise kasse köitesse ära jaotatud, s. o. kumbgi köide 15 wihku. Ettetellijad wõiwad raha ka köite wiisi ette maksa. Köite wiisi postita 2 rbl. 25 kop., postiga 2 rbl. 50 kop. — Tellimise adr. Wene keeles: Типография Г. Гренштейна Юрьевъ, Лифл.

 Täniini on 7 wihku ja 5 wärwitrukki kaarti ilmunud. (8. wihk on trükis.)

Gelseiswad faks lehekülge on Hariduse sõnaraamatust loomnutruult ära trükitud:

A, esimene täht tähestikus. — a. (Lat. f. = anno), aastal. — a (muu-
fikas), kuues toon helirebelis. —
à (Pr. f.) igaiüks, eest, päält; näit.
pliiatjid maksawad à 5 kop., j. o.
igaiüks pliiats maksab 5 kop. —
A ja **Ω** (alpha ja omega), esimene
ja wiimane täht Greeka keele tä-
hestikus), algus ja lõpp.

A (tasukellades = avancer), fii-
rendama (kella käiku).

Aa (ühendus wana-Saksakeele
sõnast aha, wesi), 1) jõgi Kura-
maal, sünnib kahest jõest Memel-
ist ja Mussest, jookseb Riia lahte,
umbes 110 w. pikk. 2) jõgi Liwi-
maal, wt, K p i w a i d g i. — **Aa**
uimelisi jõgesid leidab veel Daa-
ni-, Hollandi, Prantsuse-, Saks-
ja Schweizimaal.

Aachen (Lat. f. Aquisgranum,
Pr. f. Aix la Chapelle), linn Breiji
Rheinimaal, Burmi jõe ääres;
145,000 elan. Finnas, on palju wab-

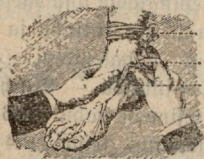
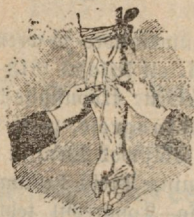
rifuid; mineralwee- ja weewli-hal-
likad. **A.** oli keisral (813—1553)
Saksa keisrite kroonimise-linn. —
Aacheni kongress, peeti 1818 a.
Sellest wõtsiwad Wene ja Austria
keisrid ning Breiji kuningas isik-
likult osa. Kongressil tehti otju-
feks: lepinglaste sõjawäed Prant-
susemaalt ära kutsuda ja Europa
politikat pühalepingu (alliance)
waimus juhtida. — **Aacheni ra-
hud**. Esimene rahu (1668) lõp-
tas Hispania, teine (1748) Aust-
ria päranduse-õja.

Aade (Sm. f. aate, Gr. f. idéa,
pilt), mõttetargad tarwitawad seda
sõna nii wäga mitmes tähendu-
ses, harilikult aga tähendab ta:
mõte, meelestus, aime. — **Aa-
dend** (Et. f. Ideal), ülitäielik,
ainult mõttes olew eeskuju.

Aadel (Et. f. Adel), mõisniku
seisus. **A-i** seisust on Europas
pea igas riigis, pääle Norra- ja

ürginmaa leida. Wt. mõisniku ifus.

Adrilasfmine, were wähen-damine foontes see läbi, et aadri-raua wõi lantseti abil weresoon awatakse. A-e juures nõõritakse käewarjs wõi jalg ülewalt poolt feda kofta, kust werd nõõelbafje lafta, tarbekohafe fidemega kõ-wafti finni, mis läbi kõõbfooned üles paisuwad, nii et neid hästi näha on. Pärast tuleb haaw finni fiduda ja tentale wähemalt

Adrilasfmine.

24 tundi rahu anda. Sidet wõib 3 päewa pärast ära wõtta. A. oli wanasti wäga moodis, nüüd aga tarwitatakse teda harukordadel. Adrilasfminist toimetagu üfti arst.

Alberg, Ida, kuulus Soome naisnäitleja, fud. 1858 Leppäkos-fil Sanakkala fih., Häme läänis.

Ta on oma näitlemifekunsti pä-raft niifhästi Soomes kui wälja-maal rohkesti kitust leidnud. As-tus pärast oma esimefe mehe, adwofat Kivela's'e furma parun Ürküll-Gyllenbandt'iga abielusse.

Alborg (l. oolborj), Daani linn Jüüdinmaa (Jütlandi) pool-jaarel, Limffordi ääres; umbes 20,000 el.

Alfsund (l. oolfsund), Norra sadamafinn.

Ali Pafcha, Mehmed Emin (1815—71), Türgi edu-meelne riigimees, oli 1845—61 kuus korda Türgi riigi pääminis-ter ehk suurwefir.

Allotar (Sm. f. „laente tü-tar“), Soome muinasufus wee-haldjas.

Alft (Alft, Aelft) Belgia linn ja findlus Fda-flanderis, Den-deri jõe ääres; 26,000 el.

Amutar (Sm. f. „hommiku tütar“), Soome muinasufus hom-miku walitseja.

Ar (Aare) Rheini jõe pahem haru, algab Berni Alvideft jõe-fel läbi Brienzi ja Thuni järwe; 280 km. pikk. Kõige suurem jõgi Schweizimaal.

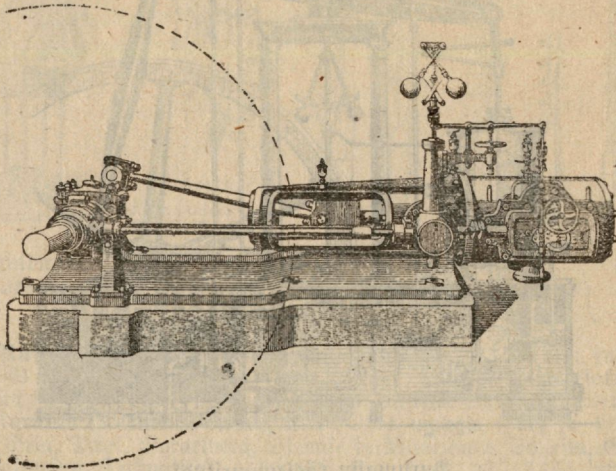
Aargau, Schweizi kanton 1404 rlm. fuur, 206,500 in. Päälinn: Aarau.

Arhus (l. oorhuus), Daani linn Jüüdinmaa (Jütlandi) pool-jaarel, Kattekati ääres; 52,000 el.

Afen (l. oofen), Ivar And-reas (1813—96), Norra keele-

Gelseiswad pikemad kirjatuksid on „Hariduse sõnaraamatust“ lehek. 87—89 ja 92—96 ära trükitud :

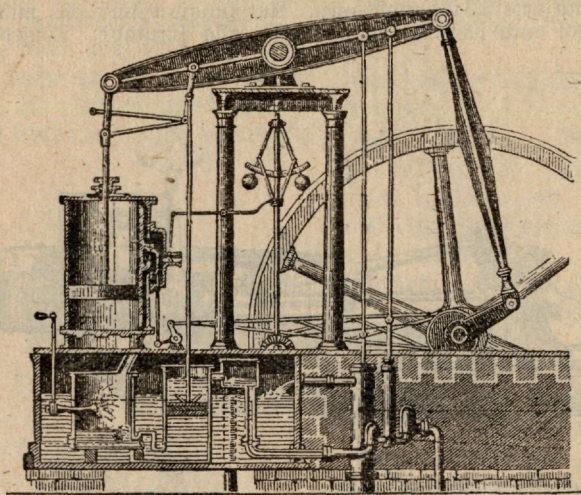
Aurumasin. Kui finnijes riistas wefi keema aetakse, siis sünnitab feebetawa wee aurud nii suurt paisu, et seda elawaks töödüks wõib tarwitada. See nähtus andis põhjust aurumajina ülesleidmijeks. Esimene aurum. valmistati 18. aastajaja algusel Papini põhjusmõtte järele. **Aurumajina põhjusmõtte.** Wefi, mis katlas keema aetakse, sünnitab auru. Auru tungib tsilindrisse, milles liikuw kann auru paisu mõjul üles ja alla surutakse. Tõuseb näit.

Aurumasin.

kann tsilindri ülemijesse otsa, siis saab auru üsijuguse wärgi läbi tsilindri päalmijesse osasse juhitud ja kann surutakse auru jõuu läbi tsilindri alumijesse otsa. Kanni üles- ja alla käimise liikumine juhitakse mehhanisnuuse abil rataste pääle, mis ümberkäies kasulikku tööd teewad. — Kõnda seisab siis aurum. kolmest pääosast koos, nimelt aurukatlast, tsilindrist, selle sees aurujõuul liikuwast kannist ja liikumist edasi anduwast mehhanismusest. — **Aurukatel.** Aurukatlal peab üsijugune wärg olema, et tuleleek temale paremini juurde pääjeks ja selle läbi siis rohkem auru sünnitaks. Saks ehitatekse paigalseiwatele aurukatledele abikatlad juurde, ja liikumatele katledele tuletorud sisse. Aurukatlad tehakse paksudest raudplaatidest, mis neetidega kindlasti üksteisele külge pandakse. Ahjust läheb suits korjmasse, katlast aga auru — tsilindrisse. Suhtub, et katlaste auru liig palju on sünninud, siis wõib katel sellest lõhkeda.

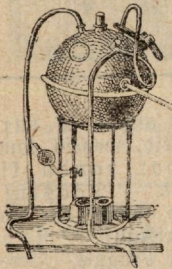
Katla lõhemist aga hoiavad hoiatuskraanid, mis teatava aururõhu tekkimisel iseenesest lahti lähewad ja üleliigse auru välja lasewad. Aururõhku katlas mõõdetakse manometrite abil, kuna katla küljes olevad klaastorud moodetakse manometrite abil, kuna katla küljes olevad klaastorud moodetakse manometrite abil, kuna katla küljes olevad klaastorud moodetakse manometrite abil. — Tsilinder. Katlast tuleb aur tsilindrisse ja rõhub kanni pääle. Iskraalse abinõu läbi, mida auru ja otajaks kutsutakse, juhatakse aur ford lähte, ford teise tsilindrijaosse. Aurujaotaja seisab päärattawõlwiiga wända ehk ekstsentriku abil ühenduses. Seuab kanni

Aurumasin (sisemüüritud).

tsilindri alumisesse otsa, siis liukab päärattawõlwi külge finnitatud ekstsentrif aurujaotaja üles. See paneb päänmise auruaugu kinni ja lasseb alumise lahti. Alumisest august tsilindrisse pääsnud aur tõukab kanni üles ja ajab teisel pool olewa auru, mis oma töö kanni allatõukamisega ära on teinud, tsilindrist välja. Igal silmapilgul ei ole aurum. töö mitte ühesuurune, sellepärast wõib ette tulla, et terve masin hüppamise moodi töötama hakkab. Et seda eemale võida, tarwitatakse n. n. regulatorit, mis aurum. kiirema ümberjooksmise korral tsilindrisse minewat auru-toru kraani rohkem kinni keerab ja aeglase töötamise korral seda kraani rohkem lahti keerab. — Edasiandew mehhanismus. Tsilindris üles ja allakäiwa kanni liikumine juhatakse wända abil pääratta wõlli pääle. Sel teel muudetakse otsekohene liikumine ümberkeerawaks liikumiseks. Iga ringi- ehk ümberkeeramise juures on kaks silmapilku olemas, millal wänt ja kann õige joone pääl seisawad. Niisugusel korral pole masinal

ühtegi jõudu, mispärast feesugust filmapiltu surnuts punktiks nimetatakse. Surnupunkti päält edasiliikumiseks aitab aga jõu-
ratas, mis kord saadub liikkamise jõuul ise edasi keerleb ja terve
aurumafina liikumise-wärsti surnupunktiist üle wiib. — Rihmade ja
hammasrataste abil juhitakse aurumafina jõud teiste mafinate pääle,
mida käima tahetakse panna.

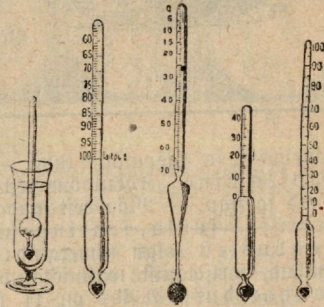

Altimeter

Mõõdab päikse kiirte soojust

Morta.

Mõõdab suurem vere
liikumist.

Areometrid

Mõõdab õhu tiheduse ehk kanguse mõdt.

Austria-Ungari, feisririik Lääne-Europas; 675,887 rkm. juur, 48,141,961 in. (1 rkm. pääle u. 72 in.). Ta langeb kolme jaksu: 1) Austria feisririik (Mien- ja Alam-Austria, Salzburg, Steiermark, Karintia (Kärnten), Krain, Trierst ühes maaga, Görz ja Gradiska, Istria, Tirol, Vorarlberg, Böömi- ja Määrimaa, Schlesia, Galizia, Bukowina, Dalmatšia) — 300,008 rkm. juur, 26,712,154 inim.; 2) Ungari kuningriik (Ungari, Fiume, Siebenbürg, Kroattia (Horvatia) ja Slavonia) — 324,851 rkm. juur, 19,692,807 in.; 3) Bosnia ja Herzegowina — 51,028 rkm. juur, 1,737,000 in. — Mäed: Alpid, Karpadid, Sudetid, Sassi mäed, Böömi mets, Määri-maa mäed, Transsilvania Alpid jne. — Alpi ja Karpati mägede wabel on suur Ungari madalik. — Jõed: Donau oma järgmistele harudega: Inn, Gnnß, Raab, Draua, Sawa, Morawa, Waag, Gran, Tisza ehk Theis; Elba oma harude Moldawa ja Egeriga; Oder; Weiffel; Dnjeßer. — Rahwas. Rahwa arwu poolest on A.-U. kolmas riik Europas. Rahwuse järele on umbes 20 milj. slaawlast (tšehlast, slowaklast, poolakad, poolakad, ruskiniid ehk weikewenelased, serblased, slawänlased jne.), 11 milj. jakslast, 6 milj. madjarlast ehk ungarlast, 3 milj. rumenlast, 700,000 itallast, 2 milj. juuti jne. — Põlluwilja de st kaswatatakse iseäranis suurel mõõdul nisu, maisi, rukist, otre, kaeru, suhkrurüperid, tubakat, kanepit. Wiinamägede ja wiliapuuaedade poolest jääb A.-U. ainult Itaaliast, Prant-

Arbus.

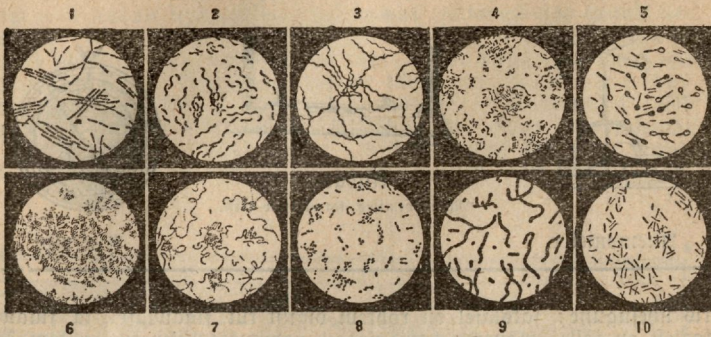

Pärdiku leivapuu.

Ananas.

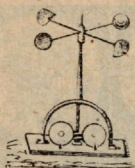
jufemaast ja Hispantiast taha. — Suurt jissetulekut annab ka far- ja pidamine. Koduloomadest kasvatatakse hobuseid, veiseid, lam- baid ja sigu. — Mägedest saadakse kulda, hõbedat, rauda, ki- wiüüja, soola, seatina ja elavathõbedat. — Tõöstuse ja adusteist olgu nimetatud: linane, villane ja puuvillane riie, nahad, portselanist valmistatud asjad ja klaas (kristall). — Rah- wahaaridus: A.-l-s on 11 ülikooli (Wienis 2, Braga's, Inns- bruck'is, Graz'is, Budapest'is, Lemberg'is, Klausenburg'is, Kratau's, Agram'is, Czernowitš'is, igalüks 1), hulk akademiaid ja kõrgemaid õpeajutusi, 300 klassika- ja 160 real-gümnaasiumi ning umb. 40,000 rahwakooli. — Raha üfsujeks on kroon. 1 kroon = 100 hellerit = 50 kreuzerit = 40 kopikat. Kaaludest ja mõõtudest on meeterimõõdud tarwitusel. — Riigi korraldus. A.-l. keisririik on kahest riigist koos, Austria ja Ungari, mis üksteisega real-unionis on. Neil mõlematel riikidel on ühine riigipää ja mõned ühised mi- nisteriumid, nimelt keisrikoja ja walmiste asjade, sõja- ja rahami- nisterium. Ühised on neil mitudugi ka ametnikud, kes nende minis- teriumide alla käiwad, nii wäljamaal olevad saadikud, Bošnia ja Serjegowina maa walitseja juu, ja ühine ka maa- ja merewägi. Pääle selle on nad siitamaani tollide, raha ja muudes asjus ühte- moodi tallitanud. Riigi eesotsas seisab riigipää, kes Austria keisri ja Ungari kuningaga nime kannab. Tema iisik on püha ja puutumata, ja kõige eest, mis tema teeb, peawad tema poolt nimetatud ministrid wastutama. Tema nimetab ametnikud ministrite ettepanekute järele, tema on sõjawägede ülenjuhataja, sõjakuulutaja ja rahutegija. Tema nimel awoldatakse seadused, selle järele kui rahwaafemikud nad wastu on wõtnud ja ministrid neile alla on kirjutanud, tema nimel antakse kõik walitsemiseks tarwis minewad käwad, niisamuti jälle ministrite kui ka wastutajate allkirjadega. Muujär jele astudes wanub ta pü- halikku wammet, et ta põhjuseadusi pidada ja riiki seaduste järele walitseda tahab. — Reis asjus, mis mõlemal riigil ühi- sed on, toimetawad seaduse-andmiste delegationid, kes par- lamentide poolt aastaks ajaks walitakse. Riikasti Austria

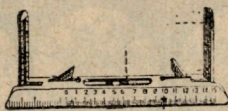
Bakteriad.

1) maha-tõbe, 2) Aisa tetera, 3) looja-tõbe, 4) kurgu-tõbe (diphtheritis'e), 5) kulla faujes-tuse (tetanos'e), 6) kepsu-põletiku, 7) tattu, 8) tüfikuse (tuberkulosa) pih-elulad; 9) sta-phylo-fõõid ja 10) strepto-fõõid.

fui ka Ungari delegatsioonis on 60 liiget, 20 ülem- ja 40 alam-foja poolt. Delegatsioonid kutsutakse iga aasta keisri poolt kokku, wahel Wienisse, wahel Budapestisse. Oma eestseisuse waliwad nad enestele ise. Koosolekuid peawad nad lahus; omad otijused annawad nad üksteisele kirjalikult teada. Ei juuda nad lahus nduu pidades kokku lepyida, siis wõiwad nad häälteandmise ühijel koosolekul ette-wõtta. Djuust annab siis koosolejate lihtne enamus. Pääle muu on igal delegatsioonil digus ühistele ministritele arupärimisi ette panna ja kommissioni nimetada, kelle ees ministrid seletust peawad andma. Edasi on delegatsioonidel digus ministrite pääle kaebust tõsta ja nende asjade arutamiseks iseäralist kohut seada. Delegatsioonid ei wõi kokku jääda, kui Austrias wõi Ungaris uued parlamendi-walimised ette wõetakse. Iga parlament walib ise oma delegatsiooni, ja wana parlamendiga faob ka wana delegatsioon. — Austria parlamendil (Reichsrat'il) on kaks fõogu: a) herradekoda ja b) jaadikute-fõogu. Herradekoda liikmeteks on: 1) täisealised keisrikoja printsid, 2) tähtsate aadeliuugufondade päämehed, 3) pääpiiskopid ja würtsipiiskopid ning 4) riigipää poolt eluajaks nimetatud mehed, kelle arv (1907. a. wäljakuulutatud põhjuseaduse järel) alla 150 ja üle 180 ei tohi olla. Jaadikutefõogu, kellel 516 liiget on, walitakse rahwa poolt. Hääleõdigus on (1907. a. seaduse järel) igal meestefõost Austria kodanikul, kes vähemalt 25 aastat wana on ja omal kohal vähemalt üks aasta enne walimist on elanud. Walimisekonnad on nii määratud, et rahwuste wahel wõitlust ei tule: Igal rahwusel on oma oja jaadikute-fõhtajid kindel. Muudatust wõib ses asjas ainult jaadikutefõogu koosolek ette wõtta, millest vähemalt kakskolmandikku liikmeid oja wõtawad, see on, kui fakslased sellega nduus on. Walimisekonnad ei ole ühesuurused. Sakslastel on nemad vähemad kui tšehlastel ja poolakatel jälle vähemad kui rutenlastel. Nii ei ole walimisedigus pä-

Aneroid.

Mõõdada.

Maamõõtmises tarvitatav riist.

Aneroid.

ris ühesugune: sakslasel on rohkem õigust kui slaavlasel, ja slaavlastel on jälle „vanema haridusega“ rahvuste liikmetel rohkem õigust kui noorema. Parlament on kõige päält seaduste-andja. Nagu mujal, nii pandakse seadused ka Austerias enamasti ministrite poolt ette, aga ka parlamendi liikmed võivad neid ette panna. Ministeriumi võim on Austerias selle poolest suurem, et ta sel ajal kui parlament koos ei ole, hädaseadusi võib anda, mis parlament pärast, kui ta kokku astub, tihjaks võib tunnistada. Valitsus on jeda, hädaseaduste andmise õigust õige sagedasti tarvitanud, sest parlamendi koosolekute vaheajad, mis keisri määrata, on alati pikad. See suur võim, mis valitsusel olemas, võib jeda rõõuvamaks minna, et ministrid parlamendi liikmed ega tema enamuse üsaldusmehed ei pruugi olla. Parlamendil on aga õigus valitsuse tegemise järel waljusti walwata ja mitte ainult jeda laita, kui walitsus seadusi rikkub, waid ka jeda, kui ta teod otstarbekohased ei ole. Pääle selle on niihästi herrabekojal kui ka saadikutekogul õigus ministrite pääle kaebust tõsta. Sellekohane õigus tuleb kahe kolmandiku enamusega teha. Minister või ministrid peawad selle järel ametist ära astuma, kui kohus nende asja läbi on waadanud. Kohtu liikmeteks on 24 iseseiswat seadusetundjat meest, kes parlamendi liikmed ei tohi olla. Pooled neist nimetatakse alam- ja pooled ülem-koja poolt. Kohus võib ministrid ametist lahti aga ka kahjutasu maksma ja wangi mõista. Keiser, sel muidu armu ja amnestia andmise õigus on, ei tohi niiviisi süüdlaseks mõistetud ministritele armu anda, muidu kui kaebusetoõstja koja soowi pääle. — Riiginõukogu walib enese keskelt delegatšioni, kes wäliste asjade ministri ja teiste Ungariga ühiste ministrite ja nende all olewate ametnikkude tegemise järel walwab ja üleilbse ühes Ungari delegatšioniga ühiste asjade parlamendis on. — Riiginõukogu ja delegatšioni kõrwal on Austerias veel kohalikka seaduseandmise-kogusid. Nii näit. on igal kuningriigil ja maal (Böömimaal, Galizias, Alam-Austrial jne.) oma maapäew. Need on ühekohalised. Liikmeteks on neil kõrgete waimulikkude ja jõukate rahwakklasside asemikkude kõrwal veel rahwa poolt walitud saadikud. Walimiseõigused on mitmesugused, sest iga maapäew teeb oma walimiseõiguse ise. Maapäewadel on õige laialised õigused. Nemad annawad seadusi riigiseaduste põhjal ja

täiendavad neid kohalikkude nõudmiste järele, aga nad võivad ka päris uusi seadusi teha. Omast piirkonnast talitavad nad kaunis iseseisvalt. Niigüldmõõdule võivad nad kaebusi ja palveid saata ja keisrile adressiini, aga üksteisega ei tohi nemad kirju vahetada, ega muudu läbi käia. Maapäeva otjüste täitja on maakommittee (Landesausschuss), kes ta enese poolt valitakse. — Austraalis on „kõik fuguharud ühedigufelised“ ja igal fuguharul on õigus oma rahvust ja keelt alal hoida ja eadaj harida. Niikunnistab kõik maal tarvitataivad keeled foolis, riigiajutustes ja avalikus elus ühedigufelis-

Arabia.

teks. Nii seisab põhjusseaduses, aga tõe poolest tarvitatakse walit-
fufe-kohtades ja kohtudes Saksa keelit laialiselt, ja sagedasti ka saäl,
kus sakslasi ainult wähe elab. Keelte pärast wõideldakse juure aga-
ruuga, sest sakslased ei taha oma wanni diguši käest ära anda. Oma-
keeli algkoolid on nüüd juba igal rahwusel. Maadel, kus mitu rah-
wust koos elawad, on maapäewadel digus oma asjaajamise keelt ise
walida. Aga selle juures ei tohi uad teise maakeele wastu hoolima-
tab olla, waid peawad ka jes kirjutatud paberisi wastu wõtma. Riik-
samuti on lugu ka teiste omawalitfufe asutustega.

Hariduse sõnaraamat on kuni D täheni ilmunud. Läti-
tuseks leidku siin mõned ükifikud lähemad kirjatiikid aset:

Baer, (I. bäär) Karl Ernst von, fuulus loodusemtriija, sünd.
1792 Pübe mõisas Gestimaal, õppis 1810 kuni 1814 Tartu ülikoolis
arstiteadust, läks pärast seda Saksamaale, kus ta Döllingeri juhata-
jel (Würzburg'is) wõrdlewat anatomiast uuris; töötas loomade-tea-
duse (zoologia) profesforina ja anatomia-ajutuse juhatajana Königs-
bergis; kututi õpulkult 1834 Peterburi teaduse academia liikmeks.
Weneriigi kulul käis ta mitmel teaduselisel reisir. Uuris (1851—56)
Peipsi järwe, Lääne-mere ja Kaspia-mere kala-asjandust. Ta suri
1876 a. Tartus. — B. kirjatööde hulgaft olgu nimetatud: „Entwickelungs-
geschichte der Thiere“, „Untersuchungen über die Entwicklungsges-
chichte der Fische“ jne. Ta andis ühes Helmerieniga wälja; „Be-
träge zur Kenntnis des Russischen Reichs“, millest 1839—72 aastani
katskümnenndtuus köidet ilmus. — B. auiks on Tartus Doome-mäele
auusannmas üles seatud.

Bakteriad (Gr. t. „kepikesed“), üherakulised elawad olemused,
mida üksi juuresttegewa klaasi abil näha wõib; piisielukad. Wälmine
kuju järele jagatakse neid harilikult kolme jattu: 1) kokiid (kuuli
jarnafed), 2) batjillused (pulgaste näolised) ja 3) spirillid
(korgitõmbaja moodulised). Sagedaste elawad b-d mitnekesi koos,
nagu näit.: a) diplo-kokiid (kahesesi koos) b) strepto-kokiid
(ahelajarnafelt koos) ja staphylokokid (hunnifutes ehk kobarates
koos). — B-d kaswawad jagunemise läbi, s. o. üherakuline olemus
jaguneb, kui ta täiskaswanuks on jaanud, lihtjalt faherakuliseks.
Igal pool, kus kaswamist (vegetationi) leida, saäl on ka b-d juurel
hulgal tegewusel. Nii sünnitawad nad käärimist, mädanemist ja kül-
gehakkawaid haigusi (näit. kolera-tõbe, tiifust jne.).

Barclay de Tolly, Michael Andreas, wenelaste juures
Michael Bogdanowitsch, würst, Wene kindral-feldmarfhal, sünd.
1761 Lühde-Großshofis Piivimaal, suri 1818. Oli 1810—13 Wene
sõjaminister. 1812 juhatas ta Wene lääne sõjawäge ning taganes
sellega Drißa juurest kuni Smolenskini, mis läbi ta prantslased löfsu
meelitas. Tema taganemiseega ei oldud rahul ka sõjawägede üle-
juhatus anti Kutusowi kätte. — B-le on Tartus auusannmas üles seatud.

Chartismus. (1. tshartismus), demokraatiline liikumine Inglise-
maal 1837—1848. Tema tõusis jellepärast, et töölilistele valimisõigust
ei antud. Teda edendas tööliliste wilets seisuford, tööpüendus, kallid
wiljakinnad, odawad tööpalgad ja tööalaste püendus. Hoogu andis
talle, et uus waesteseadus wäesed summitöölilisteks tegi. Töölilised loot-
sivad kõigele wiletsusele lõppu teha wõiwat, kui nad poliitilise hääle-
õiguse saawad, mis nende arwates parlamendi nende kätte pidi andma.
1832 anti uus walimisõigus, mis walijate arwu küll suurendas, aga
töölilised ilma hääleõigusega jättis. Radikalsed nõudsiwad alamkojas
üleilbist walimisõigust edasi, aga asjata. 1837 jeletas walitus, et
1832 a. seadus lõpulis walimisõiguse parandus on. Siis tegiwad
radikalsed parlamendi saadikud tööliliste juhatajatega ühendust ja
seadsiwad ühel nõul programmi kokku, mille tähtsust rahwas nõudma
pidi. Selle pääpunktid oliwad: 1) Igal täisealisel mehel peab hääle-
õigus olema. 2) Hääleandmine peab jalajane olema. 3) Parlament
tuleb iga aasta uuesti walida. 4) Walimisekonnad peawad ühesu-
rused olema. 5) Parlamendi liikmetele tuleb palga maksta. 6) Walida
wõib ka neid, kellel warandust ei ole. Edasi: Waesteseadust ja war-
rikuseadust tuleb parandada, sissetuleku maks tuleb sisse teada j. n. e.
Sellele programmele anti rahwa wabaduste-kirja (rahwa charte ehk
charter'i) nimi, jelle wabadustekirja wastu, mille kuningas Johan
1215 aadestle oli andnud, ja sellest sai siis ka liikumine oma nime.
Selle järel, kui palju suuri ja tormilisi rahwakoosolekuid ära oli
peetud ja tööliliste poolt walitud rahwa parlament 1839 a. algusel
nõu oli wõinud, pandi wabaduste-kirja palwe enam kui miljoni all-
kirjaga parlamendile ette. Aga see sükkas tema 237 häälega 148 hääle
wastu hoopimataalt tagasi (1839 a. 12. juulil uue kal. j.) Järqmistel
päewadel tulwad Birminghamis ja mujal suured segadused ja nullit-
janditlused. Walitus astus forrarikkujate wastu suure waljusega
platssi, 380 inimest wõeti kinni, ja kohus mõistis nad suuremalt osalt
wangi, ühest kuust kuni kabe aastani. Newporti linnas wõtsiwad
8 tuhat meest kallaletungimise ette, et wangisid wabaštada, löödi aga
weriselt tagasi. Selle järel saiwad liikumises need mehed, kes wägi-
walla wastu oliwad, wõimu oma kätte. Ühendati kõik Suur-Britannia
chartistide ühijused, katsuti oma mehi parlamendi walimistel läbi
wiia ja koguti uue charte palwe tarwis üle kolme miljoni allkirja.
Kui parlament (2. mail 1842) ottsuseks tegi palujaid koosolekule oma
palwet põhjendama mitte lasta, sai wägiwalla wool chartistide kestel
jälle hoogu. Taheti üleilbise streigiga wastata, aga sellest ei tulnud
midagi wälja. Manchesteri töölilised streikisiwad (aug. kuul) 17 päewa,
aga teised tegiwad tööd edasi. — Prantsuse rewolutsiooni ajal, 1848.

fatus D'Comor weel ford liikumist elustada. Ta pidas hulga rahwakoosolekuid ära ja lubas parlamendile uue palmekirja 150 tuhanda mehega kätte wita. Aga kui walitsjns walgude karistustega ähwardas, ei fognud rohkem inimesi kofku kui 30 tuhat, ja need läkfiwad D'Comori enese nõuu pääle jälle laiali. Pakwe pandi parlamendile, nagu harilikult, ette ja liikati, nagu harilikult, tagasi, radikalised jäiwad wagufi.

Darwin, Charles (1809—1882), fuulus Englise looduseuurija, u. n. „põlwenemise õpetuse“ (Deszendenztheorie) põhjendaja. Tema pääõpetus on: Glawad olewufed muudawad end pika aja jooksul, põlwo-põlwoelt elutingimiste mõju all. Sellest muutmifist ongi mitme-fugufed loomade tõud ja fugud wälja kaswanud. D. tähtsamad kirjafööd on: „On the origin of species by means of natural selection“ (tõugude faamifist loomuliku wäljawaliku kaudu), „The descent of man“ (Inimese põlwenemine), jne. D. kirjafööd on meie aja looduse-teaduste, isefaransi elu-õpetuse (biologia) edenemise kohta suurft mõju awaldanud.

Endifed ettetellifjad faawad ilmuwad wihud F. Schmidti raamatufaplufest ehf ise ärawitces G. Grenzstein'i trükittojast kätte.

G. Grenzstein'i

trükikoda Tartus,

 Peterburi uul. Nõ 17.

Walmistab kõiksugu trükitoõsid, nagu raamatuid, ajakirju, põhjuskirju, kuulutuse lehti jne.

Pääle selle ka kõiksugu pisemaid trükitoõsid: Arwelehti, ärikaartisi, nime- kihla- ja pulmakutse-kaartisi.

Tõõ tehtakse puhtalt ja maitserikkalt, ka mitmes wärwis.

G. Grenzstein'i trükikoda Tartus.